բոզողները մի հատուկ խավ են կազմում, որոնցից արդարամտություն ակնկալելը դառնում է անհնարին, բ) Կենտրոնական կառավարությունը հայերով բնակեցված վիլայեթները «վտանգավոր է համարում», ուստի և դիմել է հայերի թվական կազմը նվազեցնելու միջոցներին։ «Նկատելի է, որ համիդյան շրջանի վտանգավոր քաղաքականությունը գլուխ է բարձրացնում նաև սահմանադրության շրջանի կենտրոնական իշխանության քաղաքականության մեջ»։

Հուշագրում բերված են փաստեր հողային հարցում տիրող ապօրինությունների, հայկական շրջաններում ապօրինի հարկահանությունների մասին և այլն։ Հայերի իրավազրկման ու ճնշման փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ «ամբողջ իրավիճակը հետևանք է ոչ թե դատական, զինվորական և վարչական առանձին պաշտոնյաների հոռի վարմունքի, այլ պետության կողմից նախապես վճռված քաղաքականության»։ Ապա արված է ընդհանուր եզրակացություն, թե «այս բոլորն անհնարին է դարձնում նորմալ կյանքը և կասկածի տակ դնում սահմանադրական վարչակարգը»։ Ուստի առաջարկվում էր, որ կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ լինի հայկական նահանգներում բարենորոգումների ծրագրի կենսագործմանը։

Դաշնակցության ղեկավարությունը, կառչած մնալով փարիզյան համաձայնագրին, 1909 թ. օգոստոսին երիտթուրքերի կոմիտեի հետ ստորագրեց մի այլ համաձայնագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին պահպանել պետության տերիտորիալ ու քաղաքական ամբողջությունը, պայքարել սահմանադրությունն անշեղորեն իրագործելու համար և այլն։ Համաձայնագիրը եզրափակվում էր հայտարարությամբ, թե երկու կուսակցություններն, իբրև խրատական նախազգուշացում են ընդունում մարտի 31-ի հեղաշրջման փորձը և Ադանայի աղետը, որոշում են «ձեռք-ձեռքի տված» աշխատել ստանձնած պարտավորությունների իրագործման համար[17]։ Համաձայնագիրն ստորագրելուց հետո դաշնակցությունը 1909 թ. սեպտեմբերի 1-ին պաշտոնական հայտարարություն հրապարակեց, թե ճանաչում է օսմանյան պետության անկախությունը և ամբողջականությունը, Արևմտյան Հայաստանը նկատելով որպես կայսրության անբաժան մասը[18]։

2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1908 թ. հեղաշրջումից հետո էլ Օսմանյան կայսրության բոլոր մասերում պահպանվեցին անձի և գույքի անապահովությունը, ազգային հալածանքները, հարկային հարստահարումներն ու ճնշումները։ Աշխատավոր զանգվածները կրկին բռնեցին ազատագրական պայքարի ուղին։ 1908—1914 թթ. արաբական երկրներում տեղի ունեցան բանվորական և գյուղացիական մի շարք ելույթներ, որոնց նպատակն էր ազգային հարցի հետ միասին լուծել նաև սոցիալական խնդիրներ։ Նման շարժումներ բռնկվեցին Բալկաններում, Կրետե կղզում և Թուրքիայի այլ մասերում։

---

17 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, 24 օգոստոսի։

18 Նույն տեղում։

Ազատագրական պայքար ծավալվեց նաև Արևմտյան Հայաստանում, որի ակտիվ մասնակիցները քաղաքի ու գյուղի աշխատավորներն էին։ Դեռ 1909 թ. գարնանը, երբ գահընկեց արված Աբդուլ Համիդ II-ի փոխարեն սուլթան հռչակվեց Մեհմեդ V-ը, Վանի հայերը մայիսի 1-ին դուրս եկան ցույցի և բացականչեցին. «Մենք չենք գոհանա Համիդի փոխվելով ու Մուհամմեդի նստելով, մենք պիտի ձգտենք թագերի կործանման»[19]։

1909 թ. հունիսի առաջին կեսին ըմբոստացան Վանի հացթուխների աշակերտները, պահանջելով սահմանել հանգստի օր։ Իշխանությունները դատարան քշեցին աշակերտներին, սակայն հանդիպելով վերջիններիս համառ դիմադրությանը, ստիպված բավարարեցին նրանց պահանջները[20]։

1911 թ. գարնանը Երզնկայում մանուսայագործները գործադուլ հայտարարեցին և պահանջեցին աշխատավարձի բարձրացում։ Բայց ձեռնարկատերերը կարողացան խաբել անփորձ բանվորներին, բարձրացրին նրանց միայն մի փոքր մասի աշխատավարձը և դրանով պառակտեցին շարժումը[21]։ 1914 թ. գարնանը երզնկացիները դիմագրավեցին կառավարության հարկային հարստահարությանը և բողոք հղեցին մայրաքաղաք[22]։

1912 թ. հունիսին Բիթլիսի ըմբոստացած կաշեգործները Կ. Պոլիս ուղարկած բողոքագրում նշում էին, որ կառավարությունը, փակելով կաշեգործական ձեռնարկությունները, տնտեսապես քայքայում է իրենց և դատապարտում աղքատության[23]։

1912 թ. հունիսին Սվազի «Շարք» ընկերության գորգագործական ձեռնարկությունների բանվորները գործադուլ հայտարարեցին և պահանջեցին վերացնել տնտեսական կեղեքումը, քաղաքական իրավազրկությունն ու բռնությունները[24]։ Նույն թվականի օգոստոսին Ավանցում բռնկվեց 250 բանվորների գործադուլը, որոնք պահանջեցին բարելավել իրենց նյութական դրությունը[25]։ 1913 թ. սեպտեմբերին Կարինում բնակչությունը պայքար ծավալեց կառավարության հարկային հարստահարության դեմ։ Քաղաքի արհեստավորներն ու բանվորները, իմանալով, որ ֆինանսների մինիստրությունը կարգադրել է հարկերը հավաքելիս նիկոլաևյան 100 ռուբլին ընդունել 95 ռուբլի, փակեցին իրենց կրպակները և ցույցի դուրս եկան։ Նրանք ներկայացուցիչներ ուղարկեցին կուսակալի մոտ և պահանջեցին վերացնել այդ կարգադրությունը։ Երկյուղ կրելով դեպքերի բարդացումից, կուսակալը կապվեց մեծ վեզիրի հետ և միջնորդեց վերոհիշյալ կարգադրության վերացման մասին[26]։ Չանցած երեք ամիս կարինցիներն ընդդիմացան կառավարության այն նոր օրենքին, որով անշարժ ունեցվածքից գանձվող հարկերը մեծացվում էին երեք անգամ։ Համառ պայքարից հետո կառավարությունը ստիպված եղավ առժամանակ հետաձգել նոր օրենքի կիրառումը։

---

19 «Մշակ», 1909, 6 հունիսի, № 119։

20 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, 15 հուլիսի, № 20, 19 հուլիսի, № 23։

21 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, 21 հունիսի, № 608։

22 Տե՛ս «Մշակ», 1914, 25 մարտի (№ 64)։ «Հորիզոն», 1914, № 65։

23 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, 9 հուլիսի, № 4774։

24 Տե՛ս Ս. Սապահ-Գյուլյան, Փոքր Հայքի հիշատակները, Չիկագո, 1917, մաս Ա, հ. 1, էջ 331—332։

25 Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 39—86, էջ 4։

26 Տե՛ս ԹԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիփի», 1912—1914, ց. 482, գ. 1648, թ. 163։

Երբեմն քաղաքային աշխատավորների ելույթները միաձուլվում էին գավառների գյուղացիական շարժումների հետ և ուղղվում տիրապետող բրոնությունների ու վայրագությունների դեմ։ Այդ տեսակետից բնորոշ էր Վանի ու նրա հարևան գավառների բնակիչների համատեղ ցույցը, որի առիթը Աղթամարի դպրոցների թեմական տեսուչ Ռաֆայել Երիցյանի սպանությունն էր։ Իթթիհատի կառավարման տարիներին նա ժողովրդանպաստ գործունեություն էր ծավալում, աջակցում էր գյուղական վարժարանների հիմնադրմանը, հոգում էր հայ ու քուրդ ազգաբնակչության կրթության ու լուսավորման մասին։ Խիզանում, Կարկառում, Սպարկերտում և դրանց հարևան շրջաններում կատարվող ոճրագործությունների կազմակերպիչ շեյխ Սեիդ Ալիին Երիցյանը առաջարկում է վերջ տալ «այդքան զուլում ավերածությանց»[27]։ Մոլեկնած շեյխը հրամայում է վերացնել նրան։ 1912 թ. հոկտեմբերի 11-ին, երբ Ռաֆայելն իր վեց ընկերներով այցելության էր գնում թեմի դպրոցները, Սեիդ Ալիի հրոսակները հարձակվում են նրա վրա և սպանում։ Այդ եղեռնագործության լուրն արագորեն տարածվում է Վասպուրականում։ Ալեկոծված գյուղացիությունը գավառներից լցվեց Վան և պահանջեց կուսակալ Իզզեթ բեյից պատժել հանցագործներին։ Ականատեսը գրում է. «Զորս օրից ավելի է, ինչ քաղաքումս խուժել են հազարից ավելի գյուղացիներ շրջակա գավառներից. սրանք եկել են 2—4 օրվա հեռու ճանապարհից՝ Կավաշից, Կարճկանից, Կարկառից, Խիզանից և Սպարկերտից և օրեցօր դարձյալ գալիս, ստվարանում էն։ Վանում պանդոկներ, հյուրանոցներ չկան, ուստի այս հազարավոր անձերի բազմությունը հյուրասիրվել է քաղաքի հայերի տներում, ամեն մի տուն ունի 1—5 հյուրեր»[28]։ Երիցյանի թաղումը վերածվեց բողոքի հզոր ցույցի, որին մասնակցում էր 10 հազարից ավելի մարդ։ Ամբոխը պահանջում էր անհապաղ ձերբակալել Սեիդ Ալիին, հայկական գյուղերում նշանակել պահակներ, ազատել Կարկառում գտնվող բանտարկյալներին։ Սակայն իշխանությունները անտարբերության մատնեցին այդ պահանջները։ Ավելին, երբ գյուղացիները փորձեցին սեփական ուժերով վրեժ լուծել, իշխանությունները դաժան դատաստան տեսան նրանց հետ. ձերբակալեցին ու բանտ նետեցին տասնյակ մարդկանց։

Բացի Արևմտյան Հայաստանից, ազգային-ազատագրական ու սոցիալական ակտիվ պայքարով հանդես էին գալիս նաև կայսրության մյուս քաղաքների, հատկապես Կ. Պոլսի հայերը։ Ապրելով մայրաքաղաքում, նրանք սերտորեն կապված էին գավառի հետ և արևմտահայության կացության բարելավման համար հաճախ կազմակերպում էին զանգվածային ցույցեր։ Այդպիսի մի ցույց Կ. Պոլսի հայերը կազմակերպեցին 1912 թ. օգոստոսին, որի մասին «Մշակը» գրում էր. «մայրաքաղաքի ամեն թաղերէն հաւաքուած խուռն բազմութիւն մը, մեծ մասամբ գաւառացիներէ բաղկացած, եկած էր ազգային ժողովին նիստին ներկայ ըլլալու և անկէ պահանջելու համար, որ դարման տարուի գաւառացի ազգայնոց դժբախտ վիճակին... ժողովրդային յուզման այս նշանը խաղաղ ցոյցի մը հանգամանքը առաւ, և կը յուսացուի, որ իր ազդեցութիւնը պիտի ունենայ... օսմ. կառավարութեան վրայ»[29]։ Ցուցարար-

27 «Աշխատանք», 1912, № 48—95, էջ 10։
28 «Մշակ», 1912, 4 նոյեմբերի, № 246։
29 «Մշակ», 1912, 2 սեպտեմբերի, № 194։

ների ճնշման տակ պատրիարքարանը դիմեց Թուրքական կառավարության ներքին գործերի մինիստրին և երբ մերժում ստացավ, Կ. Պոլսի հայերը նոր ցույցեր կազմակերպեցին։

Մայրաքաղաքի հայության ելույթներն արձագանք էին գտնում ոչ միայն Թուրքիայի, այլև արտասահմանի մի շարք հայաբնակ քաղաքներում։ 1912 թ. օգոստոսի 30-ին «Մշակը» գրում էր. «...Արտասահմանի և գաւառի հայերը աւելի սրտապնդող երևոյթի մը ականատես ըրին զմեզ։ Սոֆիայի և Ալեքսանդրիոյ, Զմիւռնայի, Պարտիզակի, Օվաջըկի, Բոդոստոյի միտինգները պատրիարքարանի դիմումներուն մեծապէս ուժ կուտային և կը միտէին ապացուցանելու, թե պատրիարքարանին աղմուկը արուեստական չէր, այլ բուն ժողովրդային պահանջման հետևանք»[30]։

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին ծավալվեցին նաև արևմտահայ գյուղացիական շարժումները, որոնք նախորդ տարիների համեմատությամբ որոշ չափով այլ բնույթի էին։ Եթե Աբդուլ Համիդի տիրապետության ժամանակ հայդուկային շարժումները համեմատաբար ուժեղ էին արտահայտվում, ապա 1908 թ. հեղաշրջումից հետո նրանք թուլացան։ Հայդուկներից շատերը դուրս եկան թաքստոցներից, իջան սարերից և հույս ունենալով, որ ստեղծվելու են կյանքի նորմալ պայմաններ, գենքը վայր դրին ու անցան խաղաղ աշխատանքի. ոմանք բռնեցին մանը, մյուսները՝ քաղաքի ճամփան, մի մասն էլ թողեց երկիրն ու անցավ արտասահման։ Քչերը մնացին սարերում և շարունակեցին մաքառել Թուրքական բռնությունների դեմ։

Սակայն երիտթուրքերի կառավարման տարիներին Արևմտյան Հայաստանում նոր թափ առան գյուղացիական շարժման մյուս ձևերը՝ բողոքներն ու գանգատները, հարկերից խուսափելն ու հրաժարվելը, ակտիվ ընդվզումներն ու ելույթները։ Գյուղացիական այդպիսի շարժումներ բռնկվեցին երկրի գրեթե բոլոր շրջաններում, բայց առավել ակտիվ արտահայտվեցին Մուշի ու Սղերդի, Շատախի, Կարճկանի, Զարսանջակի, Բասենի, Կարկառի ու Աղչևազի շրջաններում։

Մուշի դաշտում տարագրությունից տուն վերադարձած հայերը պահանջեցին իրենց հողերը, բայց մերժում ստանալով, դիմեցին երիտթուրքական իշխանություններին։ 1912 թ. «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ գյուղացիների կողմից «կալվածական խնդիրներու համար սայլերով աղերսագրեր մատուցված է կառավարութեանը», «Ամէն օր հողային խնդիրներու համար 30—40 խնդրագիր կը տրուի»[31]։

Մուշի դաշտում առավել նշանավորը Ջխուրի նահիեի 33 գյուղերի բնակիչների ելույթն էր։ 1908 թ. հեղաշրջումից անմիջապես հետո նրանք փորձեցին թոթափել աղայական լուծը, սակայն անհաջողության մատնվեցին։ 1910 թ. գյուղացիները վերսկսեցին իրենց պայքարը և բազմաթիվ բողոքագրեր ուղարկեցին մայրաքաղաք, բայց կրկին անօգուտ։ 1913 թ. օգոստոսին նրանք նորից ըմբոստացան, ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Բիթլիս և պահանջեցին կամ գործնական օգնություն կամ արտագաղթի հնարավորություն։ Կուսակալը գյուղացիների «պաշտպանության» պատրվակով զինվորներ ուղարկեց Ջխուր և կարգադրեց ձերբակալել մի քանի «հանցագործների»։

30 «Մշակ», 1912, 11 սեպտեմբերի, № 209։

31 «Բյուզանդիոն», 1912, 24 հունիսի, № 4761 և 3 հունիսի, № 4769։

Նրա զինվորները ձերբակալեցին անմեղ մարդկանց և չարիք դարձան չխուրցիների համար։ Դրանից հետո մշեցիները որոշեցին իրենց ուժերով լուծել հարցը։ Որոշ տեղերում նրանք վռնդեցին աղաներին ու մուհաջիրներին և հետ գրավեցին իրենց հողամասերը։

Սղերդի սանջակում գյուղացիական շարժումը ցայտուն արտահայտվեց Ոզմում։ Այս գյուղն ուներ 100 տնտեսություն և շրջապատված էր բազմաթիվ քրդական բնակավայրերով։ Սկսած XV դարից Ոզմը մաքառում էր իր անկախության համար։ Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին Բարվարի ու Տենիսի (կամ Տինիսի) աղաները կարողացան իրենց լուծը դնել ոզմցիների վրա[32], 1908 թ. հեղափոխությունից հետո գյուղացիները ոտքի կանգնեցին և վերականգնեցին իրենց ազատությունը։ Նրանք հրաժարվեցին աղաներին հարկեր վճարելուց կամ պարտույթներ կատարելուց և քշեցին իրենց հողերից։ Սակայն վերջիններս չուզենալով զրկվել Ոզմից, նրա դեմ երկու արշավանք կազմակերպեցին՝ 1908 թ. հուլիսին և 1909 թ. մայիսին։ Առաջին անգամ սպանվեց յոթ մարդ, իսկ երկրորդ անգամ՝ արժանի հակահարված ստացան ու ետ շպրտվեցին։ Ոզմը պահպանեց իր անկախ դրությունը[33]։

1909 թ. մայիսին Շատախի հայտնի ավերիչ Միր Մհեն նոր հարձակում կազմակերպեց Ոզմի վրա։ Չնայած համառ դիմադրությանը, գյուղացիները պարտվեցին և բռնակալի վրեժխնդրությունից խուսափելու համար պատըսպարվեցին Մոկսի գյուղերում։ Որոշ ժամանակից հետո վերադարձան Ոզմ։ Սակայն 1912 թ. ամռանը նրանք ենթարկվեցին Խիզանի տիրակալ շեյխ Սեիդ Ալիի հարձակմանը։ Գյուղացիները ստիպված կանանց ու երեխաներին ուղարկեցին Բարվարի բարեկամ քրդական գյուղերը, բարձրացան սարերը և պարտիզանական կռիվ սկսեցին նրա դեմ։ Նահանգական իշխանությունները ի վերջո տեսնելով, որ շեյխն արդեն թալանել ու ավերել է Ոզմը, հեռացրին նրան այնտեղից, իսկ գյուղացիներին ետ վերադարձրին։ 1913 թ. մայիսի կեսերին շեյխ Սեիդ Ալին նոր հարձակում ձեռնարկեց Ոզմի վրա։ Գյուղացիները հերոսաբար դիմադրեցին և մեծ զոհերի գնով պահեցին իրենց անկախությունը[34]։

Կարճկանում գյուղացիական նշանավոր շարժում տեղի ունեցավ Ուրանց գյուղում։ Առիթն այն էր, որ ուրանցիները 1913 թ. հունիսին սպանեցին համիդյան տարիներին իրենց կեղեքող աղաներից մեկին։ Սպանվածի հարազատներն ու ցեղակիցները հարձակվեցին Ուրանցի վրա։ 1913 թ. հունիսին կողմերի միջև տեղի ունեցան թեժ կռիվներ։ Հունիսի 15-ին քրդերը նոր հարձակման անցան։ Բայց ուրանցիները ոչ միայն ետ շպրտեցին, այլև սպանեցին նրանց աղաներին[35]։

Աղլչևազում գյուղացիները համառ պայքար ծավալեցին Քյոռ Հյուսեին փաշայի դեմ։ Սահմանադրության հռչակումից մինչև 1911 թ. նրանք շուրջ 270 բողոքագիր ուղարկեցին մայրաքաղաք և հասան այն բանին, որ ստա-

32 Տե՛ս «Հայրենիք», 1923, № 11, էջ 129։

33 Տե՛ս «Մշակ», 1909, 6 հունիսի, № 119։

34 Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1913, № 21, էջ 250։ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5083։ «Հայրենիք», 1923, № 11, էջ 129։ «Մշակ» 1913, 26 մայիսի, № 113։

35 Տե՛ս Մալխաս, Ծամբուս վրա, հ. Ա, Նյու-Յորք, 1950, էջ 160—163։ Ուրանցի դեպքերի մասին տե՛ս նաև «Մշակ», 1913, № 136, 147, 1914, № 148, «Բյուզանդիոն», 1913, 18 հուլիսի, № 5088, 30 հուլիսի, № 5098։

ցան իրենց հողերի մի մասն ու հարկադրեցին իշխանություններին ձերբակալել նրան։ Սակայն չանցած երկու ամիս Քյոռ Հյուսեինն ազատվեց և, հովանավորվելով ԻԲԲԻհատական պաշտոնյաներից, սկսեց կրկին խլել գյուղացիների հողաբաժինները։ Բնակիչները դիմագրավեցին, որի շնորհիվ մի շարք տեղերում կարողացան պահել իրենց հողերը[36]։

Շատախի Սիծանց գյուղի բնակիչները դեռ 1908 թ. ամռանը ոգևորվելով սահմանադրության հռչակումից, հրաժարվեցին գրավցի աղաների հարկերի վճարումից։ Աղաները հարձակվեցին նրանց վրա և փորձեցին ուժով հավաքել հարկերը։ Գյուղացիները դիմեցին կառավարության օգնությանը, որը, սակայն, պաշտպանեց հարստահարիչներին[37]։ Դա չընկճեց շատախցիներին։ 1909, 1910, 1911 թթ. նրանք բազմաթիվ բողոքագրեր ուղարկեցին Երիտթուրքական իշխանություններին և պահանջեցին հեռացնել բռնակալներին իրենց բնակավայրերից, պայմաններ ստեղծել հանգիստ ապրելու և աշխատելու համար։ Սակայն ԻԲԲԻհատի պարագլուխները պատասխանեցին, թե գյուղացիների «բողոքներն անհիմն են ու թշնամական դիտավորությամբ արդիւնք»[38]։ Չայրանալով կառավարության այդ պատասխանից, շատախցիները 1911 թ. գարնանը մեծ բազմությամբ լցվեցին Վան և պահանջեցին աղայական բռնությունների վերացում։ Նրանց ճնշման տակ կառավարությունը նույն թվականի մայիսին ձերբակալեց Շաքիր աղային, սակայն մեկ տարի անց՝ 1912 թ. գարնանը ազատ արձակեց։ Շաքիր աղան սկսեց հաշվեհարդար տեսնել գյուղացիների հետ։ Գավառի բնակիչները նորից ըմբոստացան նրա դեմ։ Մեծ բազմությունով նրանք գնացին Շատախի կենտրոն Թաղ գյուղը, բազմաթիվ բողոքագրեր գրեցին Վան, Կ. Պոլիս և իրենց համար պայքարով ստիպեցին իշխանություններին՝ զսպել Շաքիր աղային։ Թուրքական պաշտոնյաները նրան կանչեցին Վան, Շաքիրը չներկայացավ և երբ 1913 թ. սեպտեմբերին պաշտոնյաները ցանկացան բերման ենթարկել նրան, ոճրագործը դիմադրեց ու սպանվեց։

Չարսանջակում աղաները զրկել էին հայ գյուղացիներին հողից և գարձրել մարաբաներ։ Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Չարսանջակի 60 հայաբնակ գյուղերը իշխանություններից պահանջեցին վերջ դնել անցյալում կատարված անարդարությանը։ Նրանք ներկայացուցիչներ ուղարկեցին մայրաքաղաք և բազմաթիվ բողոքագրեր հանձնեցին նոր կառավարիչներին։ Իրենց հայրենակիցների գործին լծվեցին նաև պանդուխտ չարսանջակցիները։ Բոստոնում նրանք դիմեցին թուրքական հյուպատոսին, իսկ Ռուսերում հանգանակեցին 50 ոսկի, ուղարկեցին Կ. Պոլսի պատրիարքին, որ սա այդ գումարը ծախսի Չարսանջակի հողային գատի վրա։ Սակայն արդյունքի չհասան։

1910 թ. չարսանջակցիները նորից բարձրացրին հողային հարցը։ Երիտթուրքական կառավարությունն առաջարկեց նրանց ստանալ 1000 ոսկի և այդ գումարով հող գնել մի այլ տեղում։ Սակայն գյուղացիները վճռականապես մերժեցին։ Այն ժամանակ ԻԲԲԻհատը հայտարարեց, որ չարսանջակցիների հողային հարցը կլուծվի բռնադակ երկրի հողային հարցի հետ միասին։ Այդ հայտարարությունն, իհարկե, չէր կարող բավարարել գյուղացիներին։ Եվ

36 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, 24 մարտի, № 3787, 1911, № 4577, 1912, 20 մարտի, № 4653, 4904։ «Աշխատանք», 1911, № 33, էջ 3։ «Վան-Տոսպ», 1913, № 15, էջ 174։

37 Տե՛ս ԻԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանություն», 1908, գ. 1595, թ. 150—156։

38 «Բյուզանդիոն», 1911, 8 հունիսի, № 4443։

նրանք 1911 թ. գարնանը սկսեցին ինքնակամ վարել ու ցանել աղաների կողմից հափշտակված իրենց պապենական հողերը։ Աղաները գնացին դաշտ և վիրավորեցին չորս հոգու։ Զարսանջակի բնակիչները 1911 թ. մայիսին բողոքեցին Մեզիրեի կուսակալին։ Լարված վիճակը Զարսանջակում շարունակվեց նաև հետագա ամիսներին։ Հովանավորվելով երիտթուրքերից, 1912 թ. հունիսին աղաներն սկսեցին դուրս քշել հայ գյուղացիներին հարազատ վայրերից։ Արտաքսված գյուղացիները 1913 թ. նորից բողոքեցին կուսակալին, բայց կուսակալը զանազան խոստումներով ցրեց նրանց։

Արևմտահայ գյուղացիները պայքարում էին նաև կառավարության հարկային հարստահարության դեմ։ Նրանք հրաժարվում էին զինվորական տուրքից և պահանջում, որ նոր կառավարիչներն իրենց էլ զորակոչեն բանակ, հայտարարելով, թե «պատրաստ են զինվոր տալու, բայց տուրք չեն կրնար վճարել»[39]։ Համառ պայքարի հետևանքն այն եղավ, որ թուրքական կառավարությունը 1910 թ. օրենք հրատարակեց հայերին զորակոչելու մասին։

1908 թ. հետո Արևմտյան Հայաստանում ծավալվում են նաև քրդական գյուղացիական շարժումները։ Քրդերը նույնպես ձգտում էին ազատվել աղաների կեղեքումներից, հրաժարվում էին պետական հարկերից ու վռնդում պաշտոնյաներին։ 1908 թ. ամռանը Վանի սանջակում չեմսկցի քրդերը պահանջեցին իրենց հողերը և, մերժում ստանալով, հարձակվեցին աղայի վրա ու ջարդեցին նրա ղոլամներին։ Աղան դաժանորեն ճնշեց նրանց ելույթը։ Պայքարը վերսկսվեց 1910 թ. և վերջացավ գյուղացիների պարտությամբ։

Աղլջևազում քուրդ գյուղացիները Քյոռ Հյուսեինից պահանջեցին իրենց հողերը։ Երբ փաշան սպառնաց արտաքսումով, նրանք ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Վան ու բողոքեցին կուսակալին։ 1910 թ. «Ազատամարտը», խոսելով քուրդ գյուղացիության ելույթների մասին, գրում էր. «Այսպիսի երևույթներ մեկով-երկուսով չեն որ Վասպուրականի մեջ երևան կուգան, տասնյակներով, հարյուրներով կը համրվին»[40]։

Երիտթուրքերի կառավարության դեմ ըմբոստանում էին նաև թուրք գյուղացիները։ Բասենում 1911 թ. սկզբներին նրանք բողոքեցին պետական հարկային հարստահարման դեմ, հեռագիր ուղարկեցին մայրաքաղաք և պահանջեցին հարկերի թեթևացում ու ապառների վերացում։ Համառ պայքարով նրանք հասան իրենց նպատակին։ Բասենցիների օրինակին հետևեցին Թորթումի ու Նամրվանի թուրքերը, որոնք նույնպես հասան որոշ հաջողության։ 1912 թ. Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում թուրք գյուղացիները զանգվածաբար դիմագրավեցին, երբ կառավարությունը փորձեց 25%-ով բարձրացնել կալվածատիրական տուրքը[41]։

Կառավարության հարկային հարստահարման դեմ ընդվզեցին նաև ասորիները։ Ջուլամերկում նրանք հայտարարեցին, որ իրենք չեն վճարի պետական հարկերն այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն բավարարված անհրաժեշտ հողակտորներով։ 1910 թ. գարնանը գավառապետը պահանջում էր երկու գումարտակ ու երկու թնդանոթ ասորիների դիմադրությունը ճնշելու և տուրքերը հավաքելու համար[42]։

---

39 «Բյուզանդիոն», 1909, 11 մարտի, № 3776։
40 «Ազատամարտ», 1911, 18 օգոստոսի, № 658։
41 Տե՛ս «Մշակ», 1912, 13 հունիսի, № 127։
42 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, թ. 196, 198։

Իթթիհատի կառավարման տարիներին Արևմտյան Հայաստանում շարունակվեցին նաև զինվորական հուզումները։ Անցնելով իշխանության գլուխ, Նոր կառավարիչներն առաջվա նման թողեցին զինվորներին իրավազուրկ և չարքաշ պայմաններում։ Երիտթուրքական բանակում ավելի անտանելի էր հայերի դրությունը։ Զորակոչվելով ծառայության, հայերն օրենքով պետք է օգտվեին այն իրավունքներից, ինչ մահմեդականները։ Բայց իրականում նրանք ստորացվում էին, արհամարհվում որպես գյավուրներ, ենթարկվում ծաղրուծանակի։ Մահմեդականները հաշտվել չէին կարողանում այն մտքի հետ, որ երեկվա ստրկական վիճակում գտնվող ռայաներն իրենց հավասար զենք կրեն և համարվեն օսմանյան Թուրքիայի լիիրավ ռազմիկներ։ Թուրք սպաները վիրավորում էին հայերի ազգային ու կրոնական զգացմունքները, ստիպում կատարել ամենածանր ու ստորացուցիչ աշխատանքները, իսկ չենթարկվելու դեպքում ծեծում ու բանտարկում էին նրանց։

Եվ հայերը դիմագրավում էին այդ բռնությունները։ Շատերն ազատվում էին զորակոչից փողի օգնությամբ։ Կառավարությունը խրախուսում էր այդ, քանի որ յուրաքանչյուր զինակոչիկի դիմաց ստանում էր 50 լիրա։ 1910 թ. միայն մեկ շաբաթվա ընթացքում Կարինի պետական գանձարան այդ ճանապարհով մուտք գործեց 1500 լիրա[43]։ Հայ երիտասարդների մի մասն էլ լքում էր թուրքական բանակն ու փախչում, արհամարհելով փախստականների համար սահմանված պատիժները կամ գերադասելով դրանք բանակի սարսափելի պայմաններից։ Իսկ բանակում ծառայողները միտինգներ էին գումարում, պահանջում իրենց վիճակի բարելավում, գավառներում հարազատների նկատմամբ գործադրվող վայրագությունների վերացում, հղում էին իրենց բողոքները մայրաքաղաք, սպառնալով, որ հարցի բացասական լուծման դեպքում իրենք «կզցեն զենքերը»[44]։

Ըմբոստանում էին նաև թուրք զինվորները։ 1909 թ. մայիսի սկզբներին Էրզրումում, ինչպես նշում էր ռուսական գլխավոր հյուպատոս Սկրյաբինը, նրանք ուղղակի ապստամբություն բարձրացրին և համարյա մեկ ամիս քաղաքը պահեցին իրենց ձեռքում։ Զինվորական հրամանատարությունը մեծ դժվարությամբ ճնշեց նրանց ելույթը, ձերբակալեց ղեկավարներին ու դատի տվեց։ Շարժման պատճառն այն էր, որ զինվորները վատ էին սնվում և երկար ժամանակ վարձ չէին ստանում[45]։ Նույն հողի վրա 1913 թ. աշնանը զինվորական ընդվզումներ տեղի ունեցան նաև Երզնկայում, Սղերդում, Վանում։ Իշխանությունները դժվարությամբ կարողացան ճնշել դրանք։

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի ինչպես քաղաքների բնակիչների, այնպես էլ գյուղացիների ու զինվորների շարժումներն առաջանում էին տարերայնորեն և տարբեր ժամանակներում։ Նրանք չունեին ընդհանուր ղեկավարություն և իբրև կանոն կտրված էին միմյանցից։ Արհեստավորների ու բանվորների ելույթները համեմատաբար ակտիվ էին դրսևորվում արդյունաբերական կենտրոններում, իսկ գյուղացիական շարժումներն այն շրջաններում, որտեղ ֆեոդալական բռնություններն ու շահագործումն արտահայտվում էին ամենավայրագ ձևերով (Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի ու մասամբ Խարբերդի

---

43 Տե՛ս ԾԱՊԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1910, ց. 482, գ. 1646, թ. 20։
44 «Մշակ», 1912, 26 դեկտեմբերի, № 285։
45 Տե՛ս ԾԱՊԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1909, ց. 482, գ. 1645, թ. 116։

կուսակցություններում)։ Ի տարբերություն համիդյան կառավարության տարիների, երիտթուրքերի իշխանության ժամանակ դասակարգային պայքարի մեջ ներգրավվեցին ավելի շատ գավառներ ու գյուղացիական ավելի լայն զանգվածներ։ Կարծելով, որ հեղաշրջումը կատարվել է արդարությունը վերականգնելու և չարը պատժելու համար, գյուղացիներն այժմ հանդես էին գալիս ավելի համարձակ ելույթներով։ Սակայն նրանց ելույթները իթթիհաթական իշխանությունների ռեակցիոն քաղաքականության հետևանքով առաջվա նման ավարտվում էին պարտությամբ։

3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃՆՇՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Համիդյան բռնապետությունը գնալով անտանելի էր դառնում ոչ միայն նրա տիրապետության տակ ընկած այլազգի ժողովուրդների, այլև իրենց՝ թուրքերի համար։ Թուրքական նորելուկ բուրժուազիան ձգտում էր որոշ բարենորոգումներ մտցնելու ճանապարհով թուլացնել սուլթանի միահեծանությունը և ամրապնդել իր դիրքերը երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում։ Այդ նպատակին հասնելու համար «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարները փորձեցին օգտագործել նաև ոչ թուրք ժողովուրդների ընդդիմադիր ուժերը։ Այդ կուսակցության պարագլուխները՝ Ահմեդ Ռիզա բեյը, Հիլմի Թունալը և Շեֆիկ բեյը 1895—1897 թթ. այցելեցին «Դրոշակի» խմբագրություն, ծանոթացրին դաշնակցության ղեկավարներին միդհատյան սահմանադրությանը, առաջարկեցին միացյալ ուժերով Թուրքիայում հաստատել սահմանադրական միապետություն։ 1902 թ. փետրվարին Փարիզում երիտթուրքերը գումարեցին իրենց առաջին կոնգրեսը և ի թիվս այլ ընդդիմադիր ուժերի, հրավիրեցին նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին։ Հնչակյանները հրաժարվեցին մասնակցել, իսկ դաշնակցականներն ընդունեցին այդ հրավերը։

Շարունակելով համագործակցության փորձերը, երիտթուրքերն ու դաշնակցականներն Արևմտյան Հայաստանում ստեղծեցին երիտթուրքական կոմիտեներ, իսկ 1906—1908 թթ. սկսեցին հրատարակել Վանում «Արշալույս» «(Սաբահ յուլ խայր»), իսկ Մուշի սանջակի Առինջ գյուղում՝ «Ազատություն» («Հուրիեթ») խմորատիպ թերթերը։ Այդ թերթերում քննադատվում էին կառավարության հարկային հարստահարումները, պաշտոնյաների չարաշահումները, խրախուսվում էին ժողովրդական ըմբոստացումները և այլն։

1907 թ. Վիեննայում դաշնակցության 4-րդ համագումարում որոշվեց հրավիրել թուրքական դժգոհ տարրերի համաժողով և լուծել նրանց միավորման հարցը։ Շուտով «Դրոշակի» խմբագրությունը դիմեց Ահմեդ Ռիզա բեյին ու Սաբահեդդինին, առաջարկելով հավաքվել կոնգրեսի ու մշակել համատեղ գործողությունների պլան։ Նրանց համաձայնությունը ստանալուց հետո ստեղծվեց կոնգրեսի նախապատրաստման հատուկ հանձնաժողով։ Ի վերջո 1907 թ. դեկտեմբերի 27-ին Փարիզում հրավիրվեց Թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների ու խմբերի կոնգրես։ Կոնգրեսն ընդունեց դեկլարացիա, որի մեջ շեշտվում էր համիդյան ռեժիմի տապալման անհրաժեշտությունը։ Դեկլարացիայում ազդարարվում էր. 1. գահընկեց անել Աբդուլ Համիդին, 2. արմատապես փոխել գոյություն ունեցող կարգերը, 3. հաստատել